

Nizami CƏFƏROV

Görkəmli yazıçımız Hüseynbala Mirələmov "Yurda fəda üç paşa" trilogiyasının birinci romanını - "Ənvər paşa"nı nəşr etdirib oxucuların soruncamına verdi. Və romanın ideya-məzmunu, bədii quruluşu barədə bəhs etməzdən əvvəl deməliyəm ki, vaxtilə Azərbaycanda çox böyük şöhrət sahibi olmuş bu qeyri-adi tarixi şəxsiyyət barəsində bizdə ilk dəfədir ki, belə təfərrüatlı bir əsər meydana çıxır. Ənvər paşa haqqında kifayət qədər tendensiyalı yazılardan az-çox məlumatlı olan oxucular da, əminəm ki, nə sonüzlü bədiiyyətinə, nə də bədiiyyətin sonüzlüyyətinə kölgə salmayan romani heç olmasa ona görə maraqla oxuyacaqlar ki, birincisi, təsəvvürlərindəki ziddiyyətliyə yeni (və xeyli dərəcədə obyektiv) məlumatlar əsasında müəyyən harmoniya gətirsinlər, ikincisi isə, məsələyə məhz azərbaycanlı qələm adamının neçə on illərdən sonrakı münasibətini öyrənsinlər... İkinci məqam bir də ona görə çox əhəmiyyətlidir ki, Ənvər paşanın tarixi şəxsiyyəti dəyərləndirilərkən azərbaycanlı mövqeyi mütləq nəzərə alınmalıdır. hər şeydən əvvəl ona görə ki, böyük sarkordonin öldürüldüyü böyük qələbələrəndən biri məhz Azərbaycanın tərcümeyi-halına yazılmışdır.

Müəllif romanın ilk səhifələrindən başlayaraq, bir tərəfdən, müasir Türk Dünyasında gedən sürətli inteqrasiya proseslərinə, digər tərəfdən isə, həmin proseslərin ön cəbhəsi olan Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığına (və bu qardaşlıq notecəsində Qarabağın düşmən işğalından azad edilməsinə) diqqətli diqqətlə elə bir ideya-estetik fon yaradır ki, Ənvər paşanın qısa, ancaq mübarizələrlə son dərəcə zəngin həyatı, fəaliyyəti həmin fonda xüsusi ictimai-siyasi (və milli!) dəyər qazanır.

Hüseynbala Mirələmov romanın girişində "Ənvər paşadan vətəndə çox yazılıb, amma bizim xalqımız üçün də onun tarixi-bədii portretini yaratmaq, Azərbaycanla əlaqələrinə bilinməyən rəqəsdən yanaşmaq onu yaxşı-yaxşı tanımaq lazım idi" deyərək, bir tərəfdən, xalqımızın Ənvər paşaya olan minnətdarlıq borcuna işarə edir, digər tərəfdən, öz yazıçı məsuliyyətini dərinlənəndirir, belə bir şəxsiyyət haqqında yalnız həqiqətləri qələmə almaqla yanaşı, bu həqiqətləri heç də həmişə bütün miqyası ilə dərk (və etibar) etməyin mümkün olmadığına xatırladır.

Romanın bədii strukturu, əslində, çox da mürəkkəb deyil: öz Türk-Turan dövləti barədəki idealları uğrunda mübarizə aparmaq (prinsip etibarilə, həmin ideallar uğrunda şəhid olmaq!) üçün gətirdiyi Türkiyə çöllərində bolşeviklərdən ölməyə hazır olan son satatlarını yaşayarkən xoyalından keçirdiyi olaylar əsərin süjet xəttini təqdim edir. Süjet

xətti xoyalardan keçən həmin olaylar kimi epizod-epizod, qırıq-qırıq olsa da arxada qalmış həyatın özü kimi məzmun-mündərcəyə etibarilə tam, mükəmməldir.

...Ənvər paşanın babaları qaqaz türklərindən olmuş, Danay çayının üç qolundan birinin kənarındakı Killi adlı qəsəbədə doğulmuş, oradan da Kırım xanı ilə qohum olduqdan sonra İstanbula köçmüşdür. Anası Balkan türklərindən idi. Boya-boşa çaldığı möhüllərdə Qafqaz türkləri - Şeyx Şamilin müridləri məskunlaşdıqlarına, onlarla yaxın ünsiyyətdə olduqlarına görə üroyində bir Qafqaz sevdası vardı... Ümumiyyətlə, Ənvər paşanın türkçülük-turançılıq duyğularının kökləri çox-çox dərinlərdə idi. Və "su kimi axan qanların, bədə gedən sayısız canların, sonu olmayan igidlərin dastanı" (Xaqan Boz) olan Ənvər paşa erkən yaşlarından bir horbçi olaraq hazırlanmağa başlarkən artıq yaxşı bilirdi ki, öz qılıncını hansı ideallar uğrunda işlədəcəkdir.

Əsərdə Ənvər paşanın Azərbaycanla əlaqələrinə, daha doğrusu, Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin təməl daşlarının atılması tarixi roluna həsr edilmiş səhifələr iki baxımdan - həm xalqın azadlıq istəyi,

həmin təkliflə razılaşmış, mövcud şərtlər daxilində yaratdığı Qafqaz İslam Ordusunun Baş Komandanlığına möhür döymə qardaşı Nuri paşanı götürmüş, bu ordunun missiyası bitəndən sonra da Azərbaycanın, ümumən Qafqazın siyasi taleyini biganə qalmamışdır.

Romanda göstəriləndiyi kimi, Azərbaycanın yalnız siyasi deyil, ədəbi elması da Osmanlı türklüyünün tarixi xidmətinə layiqincə dəyərləndirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixşünaslığının Firdun boy Köçərlidən sonra ən böyük nümayəndəsi, öz qeyri-adi istedadını hordən şəirə ifadə edən Salman Mümtaz xalqın Ənvər paşaya münasibətini belə ifadə etmişdi:

*Yaşa, ey qəziyi-ərən, yaşa ey möhtəşəm Ənvər!
Tamamən Qafqazın əhli kəməldənir sənə aşgar!*

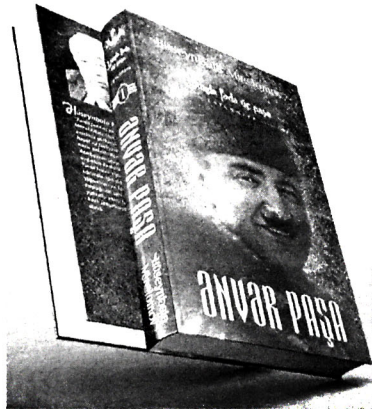
1920-ci ildə Şorq xalqlarının birinci qurultayında iştirak etmək üçün Bakıya gələn Ənvər paşanın qarşılanması bir möcüzə olmuşdur... "Hər kəs bir az da qabağa keçməyə, onu bir az da yaxından görməyə can atırdı. İzdihamin horarətli "Paşam! Paşam!" so-

onun Naciyyə Sultanla nişanlanması, evlənməsi, yüzlərlə məktubdan ibarət sevgi yazışmaları, xüsusilə Ənvər paşanın Naciyyəyə ünvanladığı atəşin eşq etirafı maraqla oxunur. Yazıçının lirək-psixoloji üslubu ilə həmahəng olan, hətta çox hallarda əsərin ümumi motinə təsirli bir rezonans verən bu məktublar, fikrimizcə, bəzən təkrarçılığa da gətirib çıxarır.

Heç şübhəsiz, Ənvər paşanın tərcümeyi-halına "süqutu da təşəkküllü kimi bir dastan olan Osmanlının çöküşünün" üzvi tərkib hissəsi olaraq baxmaq lazım gəlir. Osmanlı tarixində necə təşəkküləndi, "türk Şirri" Ənvər də eləcə təşəkküləndi... Və bu tarixi (eyni zamanda epiki!) həqiqəti roman müəllifi, tamamilə düzgündür ki, vaxtaşırı nəzərə çatdıraraq yalnız qəhrəmanın deyil, onu yetirən, şəxsiyyətini formalaşdıran, idcəllərinə haqq qazandıran dövrün də obrazını daha da mükəmməlləşdirmiş olur... "Osmanlı İmperatorluğunun ən böhranlı dövründə ən kədərli xatirələri yaşamasına baxmayaraq ən böyük xoyalları quran və onları rəallaşdırmaq üçün mümkün olduğu belə mümkün etməyə çalışdığına görə ki, onun ardınca gedən hər kəs tələddüzdü deyirdi: "Sən xoyal qur, biz yenə ölüm, Paşam!"

Yurda fəda üç paşadan biri

və ya Ənvər paşanın romani

həm də iqtidar sahibi Ənvər paşanın bu istəyə həssas münasibəti baxımından olduqca təsirli. "Azərbaycan işini sanki ailə işi bilən paşa" Osmanlı dövlətinin özü üçün son dərəcə ağır şəraitdə heç bir tələddüdd etmədən qardaşı Nuri paşa başda olmaqla Qafqaz İslam ordusunu təşkil edib azərbaycanlı qardaşlarının köməyinə göndərir... Bu məsələdə azərbaycanlıların - yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhlükəsizlik işlərinə baxan (və dahi Azərbaycan şair-müfəkkiri Nizami Gəncəvinin nəslindən olan!) Nağı Şeyxzamanlının xidmətlərinin xatırlanması hər bir azərbaycanlının vətən tarixi barəsindəki təsəvvürlərini genişləndirməklə yanaşı, konkret bir nümunə əsasında göstərəcəkdir ki, XX əsrin əvvəllərində - xalqın siyasi taleyi həll olunduğu bir dövrdə nəinki paytaxt Bakıdan, eləcə də ölkənin əyalətlərindən çıxmış elə mötəbər şəxsiyyətlər olmuşlar ki, öz üzərlərinə böyük məsuliyyət götürərək Osmanlı kimi möhtəşəm bir imperiyanın hərbi naziri ilə üz-üzə oyləşib vətənin istiqlalı barədə müzakirələr aparmış, hətta bu istiqlalı təmin edəcəkdir orduya kimin Baş Komandan təyinin olmasına ilə bağlı təkliflərini vermişlər. Ən mühüm tarixi fakt isə ondan ibarətdir ki, Ənvər paşa

dalarından qulaq tutulurdu. Kimsə ucadan şəir də deyirdi: Türkün böyüyü kimdi? - sorulduqda tamamən: "Ənvər paşa, Ənvər paşa, Ənvər paşa!" derlər.

Və bu hörmət, cəhətim, məhəbbət bugün yenidən (daha böyük enerji ilə!) təzahür etməkdədir. Azərbaycanın poeziya dühəllərindən olan Nəriman Həsənzadənin misraları heç də təsadüfən romanın fəsilələrindən birinə epiqraf seçilməmişdir:

*Türk can qoydu bu torpaqda
"Azərbaycan" deyə-deyə,
Tarix, səni oxuyuram mən türkə
"can" deyə-deyə.*

Ənvər paşa Türkiyədəki mübarizələrində də azərbaycanlı bir qəhrəman Axund Yusif Ziya Təlibzadə ilə dostluq etmişdi. O Yusif Ziya ilə ki, qardaşı, böyük Azərbaycan maarifçisi, şairi Abdulla Şaiq türk birliyinin görkəmli təşəkkülçülərindən idi.

...Yusif Ziya dost, qardaş bildiyi Ənvər paşanın ölüm xəbərini Xarəzmdə aldı. Qeyri-ixtiyari "Allah şahadətini qəbul etsin, paşam" deyib kövrəldi. Öz möhləti də sona çatmaqda idi. Bunu hiss edirdi. Acı xəbəri eşitdiyi gündən dilindən qardaşı Şaiqin "Yad et mənə" şeiri düşmüşdü. Ənvər paşanın şahadətindən sonra özü də ölümün nöfəsini bir addımında hiss edərək artıq tələtdən qaldığı anlaşırdı:

*...Sürdükcə dənədən ömrü-xoşkam
Yad et mənə, qəhbənə yad et!"*

Ənvər paşa Osmanlı dövlət idarəçiliyində hərbi nazir olaraq yüksək mövqə tutmaqda yanaşı, sarayın damadı idi. Və romanda

Ənvər paşa ilə eyni ildə anadan olub, illərlə bir yerdə Vətən uğrunda döyüşlərə qatılan, Çanaqqala zəfərinin şöhrətini bölüşdüron Mustafa Kamal paşanın bir obraz olaraq romana daxil edilməsi, əlbəttə, çox vacib idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin dövrün tarixi-siyasi mənzərəsi bütövləşir, həm də bu mənzərənin kontrastları üzə çıxır: Osmanlı İmperiyası Ənvər paşa ilə birlikdə tarixə qovuşur, Türkiyə Cümhuriyyəti isə Mustafa Kamal paşa ilə birlikdə meydana çıxır... Atatürkün Ənvər paşa ilə bağlı dediyi sözlərə müraciət etməklə roman müəllifi hər iki qəhrəmanın xarakterini yeni şirxlərlə zənginləşdirir. Atatürkün dediyi sözlərdən biri budur ki, "Ənvər bir günəş kimi doğmuş, bir qürub ehtişamı ilə batmışdır, arasını tarixə buraxalım"...

Ənvər paşanın həmin tarixin aynasında necə göründüyü barədə fikirlər bugünkü qədər mübahisəlidir. Və elə o illərdə, yəni onun sağlığında da hiss olunurdu ki, "yeni nəsillər yetişdikcə Ənvər paşa haqqında fikirlər də haçalanacaq. Çox-çox sonralar onu Çanaqqala qalibi kimi xatırlayıb ruhuna dualar oxuyanlarla yanaşı, Sarıqamış möğlubu kimi anub günahını Allaha həvalə edənlər də kifayət qədər olacaq".... Bununla belə inkar etmək mümkün deyil ki, "tarixi yaddaşın içərilərində kök salan böyük Turan İslam İmperatorluğu xoyalı Ənvər paşadan qalan dəyərli miras oldu".

Xoyallarm gərçəkliyə çevrildiyi bizim günlərdə Türk Dünyasının ortaq mənəvi dəyəri (mirası!) olan Ənvər paşanın idealları, əlbəttə, hər bir türk-müsləman övladına ruh verir. Və burada səhəbət nə pantürkizmdən, nə də panislamizmdən yox, dünya mədəniyyətinin irsinin çox zəngin təzahürlərindən olan türkçülük və İslamdan gedir.